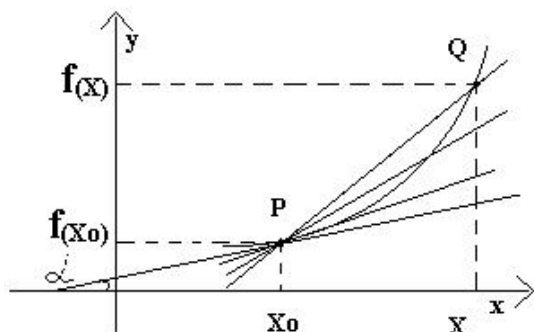

DIFERENCIÁLNY POČET FUNKCIE JEDNEJ REÁLNEJ PREMENNEJ

1. Derivácia funkcie a jej vlastnosti

Pojem derivácie vznikol v 17. storočí pri riešení fyzikálnych úloh (Isaac Newton: rýchlosť priamočiara sa pohybujúceho telesa je derivácia dráhy podľa času $v(t_0) = \frac{ds}{dt}$) a pri riešení úloh v geometrii - zavedenie pojmu dotýčnice ku grafu funkcie (Ak sa bod Q blíži k bodu P, t.j. $x-x_0 = h \rightarrow 0$, priamka - sečnica sa blíži ku limitnej polohe priamky - dotýčnici).

Všade tam, kde chceme vypočítať zmenu nejakej veličiny, a to v akomkoľvek vednom alebo technickom obore, sa objavuje limita v tvare $\lim_{h \rightarrow 0} \frac{f(x_0 + h) - f(x_0)}{h}$ (napríklad rýchlosť chemickej reakcie v istom čase alebo marginálne náklady v ekonómii). Keďže tento typ limity sa objavuje veľmi často, dostala špeciálne meno a označenie:

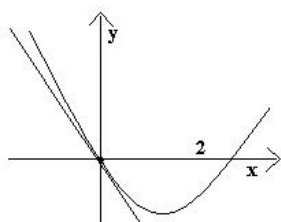
Def.:

Nech funkcia f je definovaná v bode x_0 a v nejakom jeho okolí.

Deriváciou funkcie f v bode x_0 nazývame $\lim_{h \rightarrow 0} \frac{f(x_0 + h) - f(x_0)}{h}$, ak táto limita existuje.

Ozn. $\frac{df(x_0)}{dx}$ alebo $f'(x_0)$.

Pr. Vypočítajte deriváciu funkcie $f(x) = x^2 - 2x$ v bode $x_0 = 0$ podľa definície :

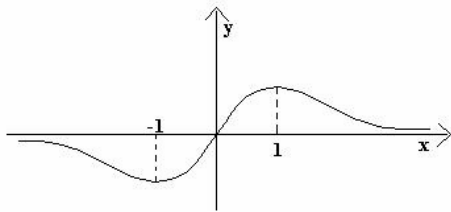
$$f'(x_0) = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0} = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{x^2 - 2x - 0}{x - 0} = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{x(x-2)}{x}$$

$$f'(x_0 = 0) = -2$$

□

Pr. Vypočítajte deriváciu funkcie $f(x) = \frac{x}{1+x^2}$ v bode $x_0 = 0$ podľa definície.

Riešenie:

$$f'(x_0 = 0) = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0} = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{\frac{x}{1+x^2}}{x} =$$

$$= \lim_{x \rightarrow 0} \frac{1}{1+x^2} = 1 = \operatorname{tg} \alpha \Rightarrow \alpha = \frac{\pi}{4}$$

Vypočítali sme, že derivácia t.j. smernica dotyčnice je 1, čiže dotyčnica zvierá s x-ovou osou uhol $\alpha = \frac{\pi}{4}$. □

Ak platí $\lim_{x \rightarrow x_0} \frac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0} = \infty$ alebo $\lim_{x \rightarrow x_0} \frac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0} = -\infty$, hovoríme, že funkcia f má v bode x_0 **nevlastnú deriváciu**. Ak je funkcia f v bode x_0 spojitá, potom jej graf má dotyčnicu rovnobežnú s osou x , t.j. $x = x_0$ je rovnica dotyčnice.

Funkcia f , ktorá má v bode x_0 deriváciu $f'(x_0)$, sa nazýva **diferencovateľná v bode x_0** .

Ak existuje $\lim_{x \rightarrow x_0^+} \frac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0} = f'_+(x_0)$ resp. $\lim_{x \rightarrow x_0^-} \frac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0} = f'_-(x_0)$, nazýva sa **deriváciou sprava** funkcie f v bode x_0 (resp. **deriváciou zľava**).

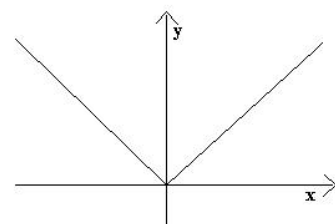
VEŤA 1: Funkcia f má v bode x_0 deriváciu vtedy a len vtedy, keď existujú $f'_+(x_0)$, $f'_-(x_0)$ a platí: $f'(x_0) = f'_+(x_0) = f'_-(x_0)$

Pr. Dokážte, že funkcia $f(x) = |x|$ nemá v bode $x_0 = 0$ deriváciu.

Riešenie:

$$f'(x_0 = 0) = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0} = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{|x|}{x}$$

$$\left. \begin{aligned} f'_+(x_0 = 0) &= \lim_{x \rightarrow 0^+} \frac{|x|}{x} = \lim_{x \rightarrow 0^+} \frac{x}{x} = 1 \\ f'_-(x_0 = 0) &= \lim_{x \rightarrow 0^-} \frac{|x|}{x} = \lim_{x \rightarrow 0^-} \frac{-x}{x} = -1 \end{aligned} \right\} \Rightarrow f'_+(0) > f'_-(0)$$

VETA 2: (nutná podmienka existencie derivácie)

Ak má funkcia f v bode x_0 deriváciu, potom je v bode x_0 spojitá .

Táto podmienka je nutná podmienka. Nie je to postačujúca podmienka, pretože z predchádzajúceho príkladu vidno, že funkcia je spojitá, no nemá deriváciu v bode $x_0=0$.

2. Geometrický a fyzikálny význam derivácie

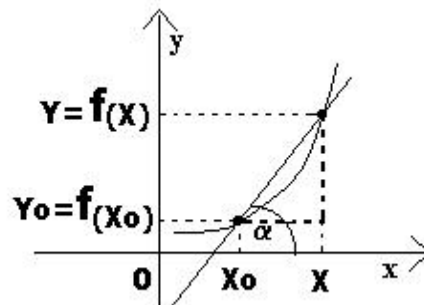
Funkcia f má deriváciu v bode x_0 , ak existuje limita podielu $\lim_{x \rightarrow x_0} \frac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0}$.

Ak si zvolíme na grafe funkcie f bod $P = [x_0, f(x_0)]$,

potom podiel $\frac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0} = \operatorname{tg} \alpha$ je smernicou

priamky určenej bodmi $[x_0, f(x_0)]$ a $[x, f(x)]$.

Ak zmeňujeme rozdiel $x - x_0$, tj. ak $x \rightarrow x_0$, mení sa priamka, ktorá je sečnicou grafu funkcie f , na dotýčnicu ku grafu tejto funkcie v bode x_0 .

Takto dostávame $\lim_{x \rightarrow x_0} \frac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0} = \operatorname{tg} \alpha$. Teda derivácia funkcie f v bode x_0 je smernica dotýčnice ku grafu funkcie f v bode $P = [x_0, f(x_0)]$.

Rovnicu tejto dotýčnice môžeme napísať v tvare: $y = f'(x_0)(x - x_0) + f(x_0)$

ROVNICA DOTYČNICE t: $y - y_0 = f'(x_0)(x - x_0)$

ROVNICA NORMÁLY n: $y - y_0 = -\frac{1}{f'(x_0)}(x - x_0)$

Pr.: Nájdiť rovnicu dotýčnice a normály ku grafu funkcie $f: y = x^2 - x + 1$ v bode $A = [1, 1]$.

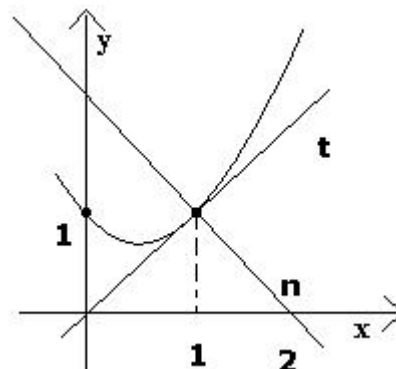
Riešenie: $f'(x_0=1) = 2x - 1 = 1$

t: $y - 1 = 1(x - 1)$

n: $y - 1 = -\frac{1}{1}(x - 1)$

t: $y = x$

n: $y = 2 - x$

□

Pr: Nájdiť rovnicu dotyčnice a normály ku grafu funkcie $y = \frac{e^x}{2} + 1$ ak $t \parallel p$.

Riešenie:

$$p: x - 2y + 1 = 0 \Rightarrow y = \frac{x}{2} + \frac{1}{2} \Rightarrow k = \frac{1}{2}$$

$$f'(x_0) = \frac{e^x}{2} = \frac{1}{2} \Rightarrow e^x = 1 \Rightarrow x_0 = 0$$

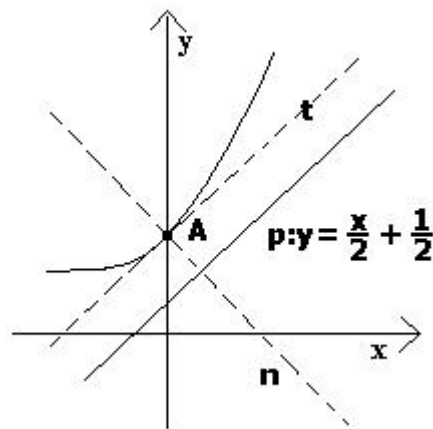
bod dotyku: $A = \left[0, \frac{3}{2} \right]$

$$t: y - \frac{3}{2} = \frac{1}{2} x$$

$$n: y - \frac{3}{2} = -2x$$

$$t: y = \frac{x}{2} + \frac{3}{2}$$

$$n: y = -2x + \frac{3}{2}$$

□

Nech sa teleso pohybuje po priamke a nech pre jeho polohu v čase t platí $y = f(t)$.

Hovoríme tiež, že $y = f(t)$ je rovnica dráhy daného telesa.

Úlohou je určiť okamžitú rýchlosť telesa v čase t_0 . Pretože $f(t) - f(t_0)$ je dráha, ktorú prejde teleso v časovom intervale $\langle t_0, t \rangle$, vyjadruje vzťah $\frac{f(t) - f(t_0)}{t - t_0}$ priemernú rýchlosť telesa

v čase od t_0 po t . Čím menší bude časový úsek $\langle t_0, t \rangle$, tým presnejšie daný výraz aproximuje okamžitú rýchlosť telesa v čase t_0 .

Potom $f'(t_0) = \lim_{t \rightarrow t_0} \frac{f(t) - f(t_0)}{t - t_0}$ považujeme za okamžitú rýchlosť telesa v čase t_0 .

Hovoríme tiež, že **rýchlosť je deriváciou dráhy**.

Podobne, zmena rýchlosti v čase sa vyjadruje zrýchlením. Hovoríme, že **zrýchlenie je deriváciou rýchlosti**.

Pr: Priamočiary pohyb telesa je určený rovnicou $s = 7t^2 + 5t$. Určte jeho rýchlosť a zrýchlenie v čase $t_0 = 1$.

Riešenie:

a) rýchlosť: $v = \frac{ds}{dt}(t_0 = 1) = 14t + 5 = 19$

b) zrýchlenie: $a = \frac{dv}{dt}(t_0 = 1) = 14$

□

3. Základné pravidlá derivovania

VETA 3: Nech f_1, f_2 majú v bode x_0 deriváciu. Potom aj funkcia $F = c_1 f_1 + c_2 f_2$ (c_1, c_2 sú ľubovoľné konšt.) má v bode x_0 deriváciu a platí: $F'(x_0) = c_1 f_1'(x_0) + c_2 f_2'(x_0)$

Dôkaz: Funkcie f_1, f_2 majú derivácie v bode x_0 :

$$f_1'(x_0) = \lim_{x \rightarrow x_0} \frac{f_1(x) - f_1(x_0)}{x - x_0}, \quad f_2'(x_0) = \lim_{x \rightarrow x_0} \frac{f_2(x) - f_2(x_0)}{x - x_0}$$

Pre funkciu $F = c_1 f_1 + c_2 f_2$ platí:

$$\begin{aligned} F'(x) &= \lim_{x \rightarrow x_0} \frac{F(x) - F(x_0)}{x - x_0} = \lim_{x \rightarrow x_0} \frac{c_1 f_1(x) + c_2 f_2(x) - c_1 f_1(x_0) - c_2 f_2(x_0)}{x - x_0} = \\ &= \lim_{x \rightarrow x_0} \frac{c_1(f_1(x) - f_1(x_0))}{x - x_0} + \lim_{x \rightarrow x_0} \frac{c_2(f_2(x) - f_2(x_0))}{x - x_0} = c_1 f_1'(x_0) + c_2 f_2'(x_0) \end{aligned}$$

□

VETA 4: Ak majú funkcie u, v deriváciu v bode x_0 , potom aj funkcia $F = u \cdot v$ má deriváciu v x_0 a platí $F'(x_0) = u'(x_0) \cdot v(x_0) + u(x_0) \cdot v'(x_0)$

Dôkaz: Funkcie $u(x), v(x)$ majú deriváciu v bode x_0 :

$$u'(x_0) = \lim_{x \rightarrow x_0} \frac{u(x) - u(x_0)}{x - x_0}, \quad v'(x_0) = \lim_{x \rightarrow x_0} \frac{v(x) - v(x_0)}{x - x_0}$$

Pre funkciu $F = u(x) \cdot v(x)$ platí :

$$\begin{aligned} (u \cdot v)'(x_0) &= \lim_{x \rightarrow x_0} \frac{u(x) \cdot v(x) - u(x_0) \cdot v(x_0)}{x - x_0} = \lim_{x \rightarrow x_0} \frac{u(x) \cdot v(x) + v(x) \cdot u(x_0) - v(x) \cdot u(x_0) - u(x_0) \cdot v(x_0)}{x - x_0} = \\ &= \lim_{x \rightarrow x_0} \frac{[u(x) - u(x_0)]v(x) + [v(x) - v(x_0)]u(x_0)}{x - x_0} = \lim_{x \rightarrow x_0} \frac{u(x) - u(x_0)}{x - x_0} v(x) + \lim_{x \rightarrow x_0} \frac{v(x) - v(x_0)}{x - x_0} u(x_0) = \\ &= u'(x_0) \cdot v(x_0) + u(x_0) \cdot v'(x_0) \end{aligned}$$

□

VETA 5: Ak majú funkcie u, v deriváciu v bode x_0 a $x_0 \neq 0$, potom funkcia: $F = \frac{u}{v}$

má v bode x_0 deriváciu a platí: $F'(x_0) = \frac{u'(x_0).v(x_0) - u(x_0).v'(x_0)}{[v(x_0)]^2}$

Dôkaz:

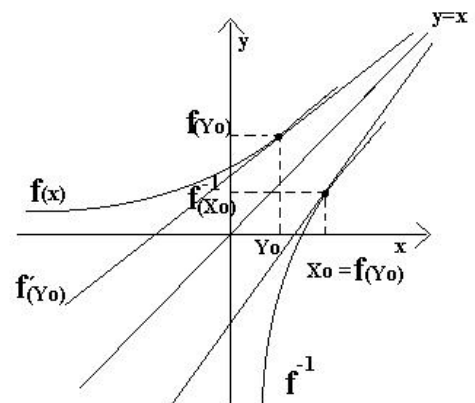
$$\begin{aligned} \left(\frac{u}{v}\right)'(x_0) &= \lim_{x \rightarrow x_0} \frac{\frac{u(x)}{v(x)} - \frac{u(x_0)}{v(x_0)}}{x - x_0} = \lim_{x \rightarrow x_0} \frac{u(x).v(x_0) - v(x).u(x_0)}{v(x).v(x_0).(x - x_0)} = \\ &= \lim_{x \rightarrow x_0} \frac{[u(x) - u(x_0)]v(x_0) - [v(x) - v(x_0)]u(x_0)}{v(x).v(x_0).(x - x_0)} = \\ &= \lim_{x \rightarrow x_0} \left[\frac{u(x) - u(x_0)}{x - x_0} \cdot \frac{v(x_0)}{v(x).v(x_0)} - \frac{v(x) - v(x_0)}{x - x_0} \cdot \frac{u(x_0)}{v(x).v(x_0)} \right] = \frac{u'(x_0).v(x_0) - u(x_0).v'(x_0)}{v^2(x_0)} \quad \square \end{aligned}$$

VETA 6: (o derivácii inverznej funkcie):

Nech f je rýdzo monotónna a spojitá na intervale (a, b) a nech má v bode $y_0 \in (a, b)$ deriváciu $f'(y_0) \neq 0$. Potom k nej inverzná funkcia f^{-1} má deriváciu v odpovedajúcom bode $x_0 = f(y_0)$

a platí: $f^{-1}'(x_0) = \frac{1}{f'(y_0)}$

Dôkaz: Z predpokladu platí $f'(y_0) = \lim_{y \rightarrow y_0} \frac{f(y) - f(y_0)}{y - y_0}$

Potom :

$$f^{-1}'(x_0) = \lim_{x \rightarrow x_0} \frac{f^{-1}(x) - f^{-1}(x_0)}{x - x_0} = \lim_{y \rightarrow y_0} \frac{y - y_0}{f(y) - f(y_0)} = \lim_{y \rightarrow y_0} \frac{1}{\frac{f(y) - f(y_0)}{y - y_0}} = \frac{1}{f'(y_0)} \quad \square$$

VETA 7: (o derivácií zloženej funkcie)

Nech má funkcia $\varphi(x)=u$ deriváciu v bode x_0 a funkcia $f(u)=f(\varphi(x))$ deriváciu v bode $u_0=\varphi(x_0)$. Potom aj zložená funkcia $F(x)=f(\varphi(x))$ má deriváciu v bode x_0 a platí: $F'(x_0)=f'(\varphi(x_0)).\varphi'(x_0)$

VETA 8:

- Nech $f(x) = c$ pre $x \in \mathbb{R}$. Potom $f'(x) = [c]' = 0$.
- Nech $f(x) = x^n$, $n \in \mathbb{N}$, $x \in \mathbb{R}$. Potom $f'(x) = [x^n]' = nx^{n-1}$ na intervale $(-\infty, \infty)$
- Nech $f(x) = x^n$, $n \in \mathbb{R}$, $x \in \mathbb{R}$. Potom $f'(x) = [x^n]' = nx^{n-1}$ na intervale $(0, \infty)$.

VETA 9: Nech $f(x) = \sin x$, $g(x) = \cos x$. Potom:

- $f'(x) = [\sin x]' = \cos x$
- $g'(x) = [\cos x]' = -\sin x$, pre $x \in (-\infty, \infty)$.

Dôkaz: Nech $x_0 \in \mathbb{R}$.

$$\begin{aligned} [\sin x]' &= \lim_{x \rightarrow x_0} \frac{\sin x - \sin x_0}{x - x_0} = \lim_{\ln \rightarrow 0} \frac{\sin(x_0 + \ln) - \sin x_0}{\ln} = \lim_{\ln \rightarrow 0} \frac{\sin x_0 \cdot \cos \ln + \cos x_0 \cdot \sin \ln - \sin x_0}{\ln} = \\ &= \lim_{\ln \rightarrow 0} \frac{\sin x_0 (\cos \ln - 1) + \cos x_0 \sin \ln}{\ln} = \lim_{\ln \rightarrow 0} \frac{\cos x_0 \sin \ln - \sin x_0 (1 - \cos \ln)}{\ln} = \cos x_0 \end{aligned}$$

Pretože x_0 bolo ľubovoľné číslo z $(-\infty, \infty)$, dôkaz platí pre všetky reálne čísla.

Podobne sa dokáže $[\cos x]' = -\sin x$

□

VETA 10: Nech $f(x) = \operatorname{tg} x$, $g(x) = \operatorname{cotg} x$. Potom:

- $f'(x) = [\operatorname{tg} x]' = \frac{1}{\cos^2 x}$ pre $x = (2k+1)\pi/2$, $k \in \mathbb{Z}$
- $g'(x) = [\operatorname{cotg}(x)]' = -\frac{1}{\sin^2 x}$ pre $x = k\pi$, $k \in \mathbb{Z}$.

VETA 11: Nech $f(x) = \arcsin x$, $g(x) = \arccos x$. Potom:

- $f'(x) = [\arcsin x]' = \frac{1}{\sqrt{1-x^2}}$ pre $x \in (-1, 1)$
- $g'(x) = [\arccos x]' = -\frac{1}{\sqrt{1-x^2}}$ pre $x \in (-1, 1)$.

VETA 12: Nech $f(x) = \operatorname{arctg} x$, $g(x) = \operatorname{arccotg} x$. Potom:

- $f'(x) = [\operatorname{arctg} x]' = \frac{1}{1+x^2}$ pre $x \in (-\infty, \infty)$
- $g'(x) = [\operatorname{arccotg} x]' = -\frac{1}{1+x^2}$ pre $x \in (-\infty, \infty)$.

Dôkaz: Funkcia $f(x)=\arctg x$ je inverzná ku funkcií $x=\operatorname{tg} y$, ktorá je monotónna a na $(-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2})$ má deriváciu $[\operatorname{tgy}]' = \frac{1}{\cos^2 y}$.

Potom podľa VETY 6 (o derivácií inverznej funkcie) platí:

$$f'(x) = [\arctg x]' = \frac{1}{\frac{1}{\cos^2 y}} = \cos^2 y = \frac{1}{1 + \operatorname{tg}^2 y} = \frac{1}{1 + x^2}$$

Podobne sa dokáže pre $\operatorname{arc} \operatorname{cotg} x$.

□

VETA 13: Nech $f(x)=\ln x$, $x>0$. Potom $f'(x) = [\ln x]' = \frac{1}{x}$ na intervale $(0, \infty)$.

VETA 14: Nech $f(x) = a^x$, $x \in \mathbb{R}$, $a > 0$. Potom $[a^x]' = a^x \ln a$ pre $x \in \mathbb{R}$.

Špeciálne : $(e^x)' = e^x$

VETA 15 : (o logaritmickom derivovaní)

Nech $f(x)$, $g(x)$ majú derivácie pre $\forall x \in (a, b)$ a nech $f(x) > 0$ na (a, b) . Potom:

$$[f^g]' = [e^{g(x) \cdot \ln f(x)}]' = [f(x)]^{g(x)} \left[g'(x) \cdot \ln f(x) + g(x) \cdot \frac{1}{f(x)} \cdot f'(x) \right]$$